

Mehrriban Mahmudova¹ ADYEKTİVLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN TƏRKİB ƏMƏLƏ GƏTİRMƏSİ

Adyektivləşmiş feillər, başqa sözlə feili sifətlər tərkib daxilində də işlənir. Hətta demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır: *qoltuqağacına söykənmiş* təkayaqlı Aydın, *Nəsimi kişinin çəkdiyi ağır, sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara, *yerdən burula-burula qalxan* qızmar ilgüm pərdəsi, *qaranlıq tavana zillədiyi* gözllərini, *adama şit-şit komplimentlər deyən, qarabaqara adamın dalınca düşən, zəng vuran, təqib edən, yiz yağlı dil təkən* oğlanlardan və s.

Məsələn, Dilbərini saçı yanağına düşmüşdü, *qarıyub taxdaya dönmüş* barmaqlarıyla qızın saçını geri elədi (M.Süleymanlı, "Şanapipik"); O, *ac danışan, həmişə fikrli görünən* bu cavan müavinədən keçirirdi. (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"); *Dammna iri tut ağacının qol-budaq uzatdığı* kürsülü evin artımmasına boylana-boylana sevimli mahınsını zülmünə eləyə bilməyəcək. (İ.Məlikzadə, "Küçələrə su səpmişəm"); *Neçə illərdən bəri dünyə işığına həsrət qalmış* Mikayıl oğlunu sanki nəfəsindən tanıyırdı (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"); Mə, mə, mə... – *deyə* qoyunlar mələdikcə *örüşdən qayıdan* sürü bizi pəjmürdə xəyallardan ayırır, *bu yerlərdə yaşayan, xarıqələr yaradan* əmək cəngavərlərinin *bitirən xəyal və əfsanələrdən daha maraqlı, daha gözəl, daha cazibədar olan* real həyatlarına qayırdı (Anar, "Molla Nəsrəddin – 66").

Feili sifət tərkiblərinin birinci tərəfi şəxs bildirən söz də ola bilər, yəni feili sifətlər sifətdən fərqli olaraq iş görən şəxsi bildirən sözə birlikdə işləyə bilər. Bir sıra feili sifətlərdə bu şəxs ziyəlik hallı sözə ifadə olunur. Məsələn, ...*geri döntüb* təkə *Baladadaşın gözə biləcəyi* asta və biganə yerləşə uzaqlaşdı (Elçin, "Baladadaşın ilk məhəbbəti"); Bu axşam Ağacanın tək-tənha oturduğu otaqda elektrik lampası yandırılmamışdı (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi"); Bu rəyalar *onların eşitmədikləri* nağıllara bənəzirdi (İ.Məlikzadə, "Küçələrə su səpmişəm"); Bu *ehtizaz mehlin siğalladığı* narın qumun ürənişləri qədər zərifi (Anar, "Taksi və vaxt").

-ar və *-asr* şəkilçili feili sifətlərdə isə iş görən şəxs adlıq halda olur (8,211). Məsələn, Fərhad Xoşbəxtin əla planları var idi: *gah blokun pilləkənlər qurtaran* hissəsini kəsib evinə qatmaq istəyirdi, *gah tavanın qapı açıb* otağının binanın taxtaşına nərdən düzəltmək istəyirdi ki, taxtaşında özünü bir otaq qayırsın (Elçin, "Dəyişmə"); Bakıda qarlı-çovğunlu bir qış səhəri *təzəcə* açılırdı və həmin qış səhəri sübh tezdən yerindən qalxan Kərim kişi birinci növbədə *uşaqlar yatan* otağa girib qardan şüşələri tutulmuş pəncərədə bir balaca görümlü yer tapdı... (Elçin, "Qış nağılı"); *Dərisi işləyən* sümüklü üzündə əvvəllər də təkam-seyrək tüklər bitirdi, indi də elə bitir (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi").

Eyni xüsusiyyəti *-mı⁴* şəkilçisində də görürük:

Yavaş-yavaş ayağa qalxdı qalxdıca da qocaları təzədən gördü, damar-damar olub göy rəngə çalan əllərini, *sel yumuş, yel oymuş* yarpaqlara oxşayan ovuclarını, ovuclarındakı özləri ilə yaşid qoca-qoca qabarılan gördü, onların davaya gedən oğlanları gəldi durdu qabağında, ürəyində dedi (M.Süleymanlı, "Şanapipik"); *Yelini bəşalmış* ac inəklər bostanlara, çəpərlərə boğaz uzada-uzada kənddən çıxırdılar (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); *Ucaboylu, dar, qısakürəkli, beli azacıq ayılmış* bir oğlandı Qapaş (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); *Qoyuyun, – dedi, – yiyəsi ölmüş* sürünün başını çəkib qayırdıcaq (M.Süleymanlı, "Ot"); *At ayağının səsi eşidildi, səg gərilir, darılır, kənddən də çıxıb qar basmış* düzənlərə yayılırdı (M.Süleymanlı, "It dərsi"); Bu kəndin birmərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kol-kosdan çəpər çəkilmiş, taxtadan sürəhi salınmış, daşdan hasar tikilmiş həyətlərindən, *saxımları qoralmış* meynələrindən, qumızı çiçəklə narağaclardan, əncir ağaclarından, tut ağaclarından, bolluca günəşindən başqa, bir də dəniz var idi... (Elçin, "Baladadaşın ilk məhəbbəti").

Feili sifəti sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Məsələn, Nəsimi kişi elə bil heç nə eşitmirdi, *böyüyüb bəşalmış* gözllərini bir nöqtəyə dikib gülmüşəyirdi (M.Süleymanlı, "Şanapipik"); Kənddən-kəsəkdən yaylaq bənövşəsi üçün *uçub gəlmiş* ar Bəkilin yadına söz salmışdı (M.Süleymanlı, "Duzsuzluq"); Aranın dəmyə ağacları tək *bərkəyib qurumuş* Arın kişiləri Aranın istisini-bürküünü səksəndirə-səksəndirə evdən-evə çapıb çıxırdılar (M.Süleymanlı, "Yel Əhmədin bəyliyi"); Yerdən *burula-burula qalxan* qızmar ilgüm pərdəsindən savayı heç nə təpənmirdi (İ.Məlikzadə, "Evin kişisi").

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəzifəsini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna "türk tipi feili sifət birləşmələri" adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşıqlı olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işləyə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: *haqiqətən* bu dünyada "Çapıqqaya" *deyilən* bir yer var, bu yerdə suyu gülmüş çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gəcə Çapıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (İ.Məlikzadə, "Gülmüşgöl əfsanəsi").

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işləyə bilməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən

bəzi əvəzlərə (*bələ, bəzivə* s.) yaxınlaşdır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər bəzədən sonrakı fəsilədə məlumat verəcəkdir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, bələ məqamlarda *bir* sözünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliyin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, feili sifətlərdə həm fel,həm də sifət xüsusiyyətləri vardır.Feili sifət miqdada daha çox sifət səciyyəlidir.Cümlədə, bir qayda olaraq,feyin kimi çıxış edir.Sifət feili sifətlər vasitəsi ilə felle sıx bağlıdır.Həm sifəthəm də feili sifət əşyanın əlaməti bildirir.

Y.Seyidov feili sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki,vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər – feldən düzələn düzəltmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir.Müəllif feili sifətləri şərh edərkən onların yalnız feillik xüsusiyyətlərinə görə deyil,sifətlük xüsusiyyətlərini bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndirini göstərərək yazır: "Sifətlər,eləcə də feldən düzələn sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda,feili sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər,feldən düzələn sifətlərdə hərəkət dərğün vəziyyətdə keçdiyi üçün onlar bələ əlamət ifadədə bilmir:aqıl-ayn-ayn,qaçan-qaçan,çapıqan,vuran-vurağan,gülən-güləyən, açılan-açıq,sınan-sınıq"

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir.Məsələn,-ağan,-əyən:qaçan (at),küsəyən (uşaq)-qan,-kən:çalışqan(tələbə),sürüşkən (yer);-aq,-ək:qorxaq (adam), hürkək (at);-ğün,-gün,-güm,-qın,-kin,qın,kün:azğın (düşmənlər),gərgin (vəziyyət),yorgün (adam); -ici, -ucu, -licit, -yıcı, -yiçit,-yucu, -güç,-güm,-çiq,-çək:-utancaq (uşaq),sevincək (adam);-inc, -inc, -unc,- ünc: qorxunc (hadisə),gülcünə (iş);-c: qışqanc (adam);-im,-im,-um,-üm:bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç);-ma,-mə şəkilçilərini fel köklərinə arturmaqladüzəltmə isim əmələ gəlmiş feili,düzəltmə sifət əmələ gəlir;mas...gəlmə adam, sızmə adam, sızmə qatıq, hörmə saç, burma biğ və s. Qeyd olunan şəkilçilər felle sifət arasında əlaqələri göstərir və hal,hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir.Bələ sifətlər eyni zamanda sifətlə feili sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilər.

M.Hüseynzadə mürəkkəb feldəndən düzəlmiş mürəkkəb sifətlər qrupunu ayırır və bu qrupa aid aşağıdakı nümunələri göstərir:həll olunmuş (məsələ), təşkil olunması (dəmək), təsdiq olunması (vəzifə).Qeyd etmək lazımdır ki,verilmiş nümunələrdən birincisi mürəkkəb feldən düzəlmiş feili sifətdir.Məlumdur ki,feili sifət sintaktik qrammatik səviyyədə sifət funksiyasını yerinə yetirir,birləşmə və cümlə daxilində əlaməti ifadə edərkən sifət funksiyasında çıxış edir.Lakin bu,onları sifət hesab etməyə əsas vermir.Verilmiş nümunələrə oxşar külli miqdarda birləşmələr qurmaq mümkündür.Məsələn,həll edilmiş münaqişə, yardım göstərilmiş qaçqın, təsdiq edilmiş ərizə, oxunmuş kitab, yazılmış məqalə, cavablanmış sual, axxatılan adam, qıvrılan ilan və s. Bütün bu birləşmələrdə feili sifət kimi təyin edilir və sifətin funksiyasını yerinə yetirir.Lakin nə sadə nə mürəkkəb feldəndən düzəlmiş feili sifətlər məhz bu xüsusiyyətə görə sifət adlandırılma bilməz.Eyni sözləri felin şəkil əlamətini qəbul etmiş sözförmalar haqqında da demək mümkündür.Onu da qeyd etmək lazımdır ki,bələ sözförmalarının (həll olunmuş, təşkil olunması, təsdiq olunması, təsdiq edilmiş, oxunmuş, yazılmış, cavablanmış, axxatılan, qıvrılan və s.) heç bir dilin lüğət fondunun ayrıca vahidi kimi qəbul olunmur.Bu da onların sifət olmadığını bir daha təsdiq edir.Biz bələ hesab edirik ki,bələ sözförmalardan fərqli olaraq həlledici tipli sözlər mürəkkəb fel əsasında yaranmış mürəkkəb sifət sayılmalıdır.Bu söz həll etmək felinə -ci sifətdüzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla fəzələmişdir.Digər tərəfdən,bu sözü tərkib elementlərinə ayırarkən iki söz kimi qəbul etmək çətindir.Buna baxmayaraq bələ sözlər mürəkkəb feldən düzəlmiş sifət kimi qəbul olunmalıdır.Həlledici oyun, həlledici məhul, həlledici xal. Həlledici sifəti substantivləşərək ismə çevrilir.Məsələn,əvvəl həlledici kobaya tökülür,sonra həll ediləcək maddə əlavə olunur.

B.Xəlilov feili sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini şərh edərkən aşağıdakıları qeyd edir: "1) feili sifətlər də kimi təyin edə bilər.Lakin sifətlərdəki təyin etmə xüsusiyyətləri adi əlamət kimi özünü göstərir.Feili sifətlərdəki təyin etmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir.Müqayisə et:soyudulmuş su-soyuq su; 2) sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur,lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil;3)feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır,sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır;4)feili sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilər.Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir".»

H.Mirzəyev feili təsdiq edərkən feili sifətlərdə sifətin müstəqil-fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir.Müəllif qeyd edir ki,həm sifətlər (istər əsil, istərsə də düzəltmə sifətlər),həm də feili sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməsi və eyni suallara cavab vermişdir.

İstər ingilis,istərsə də Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur.Qeyd etmək lazımdır ki,bu dillərdə sifətlər şərti dayanıqlıqla malikdir.Məsələn,a clean dress,a high hill,a green grass. Sifətlərdə əlamət və ya keyfiyyətin zamana görə dəyişməsinə göstərən heç bir ünsür yoxdur.Şərti dayanıqlıq bunulla izahlanır.Sifətdən fərqli olaraq həm ingilis,həm də Azərbaycan dilində feili sifətdə bu cəhət vardır.Müqayisə et:a fast train(sürətli qatar), an approaching train (sürətlənən qatar).

İngilis dilində feili sifətlərin sifəti keçməsi geniş qeydə alınır.Məsələn,interesting-maraqlı-интересный,tired-yorğun-усталый,boiling-darıxdıncı-скупный,satisfied-razı-довольный.

H.Mirzəyev feili sifət ilə sifətin həm morfoloji,həm də sintaktik cəhətdən müstəqil xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.O,feili sifətin sifət ilə fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən 19 fərqləndirici əlamət ayırır.

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feili sifətin iki indiki zaman feili sifəti (The Present Participle),keçmiş zaman feili sifəti (The Past Participle) forması vardır.İndiki zaman forması fel əsasına-inç, keçmiş zaman forması isə -ed suffiksini artırılması ilə düzəlir.İngilis dilində feili sifət, fel, sifət və zərflə xassəsinə malikdir.

¹ADPU,Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi mahmudova.mehrriban@list.ru

Sifət xüsusiyyətlərinə malik feli sifətlər ingilis dilində də cümlədə,yaxud birləşmədə ismin təyini funksiyalarında çıxış edir.Məs.,We visited one of the largest plants producing tractors in our country-Biz ölkəmizdə traktor istehsal edən böyük zavodlardan birində olduq.

A broken cup lay on the table-sunmuşfincan stolun üstündə idi.

Qeyd etmək lazımdır ki ingilis dilində feli sifət cümlədə zərf funksiyasında olduqda xəbərlə ifadə olunan hadisəni təyin edir.Bu funksiyada işlənən feli sifətlər Azərbaycan dilindəki feli bağlamalara uyğun gəlir.

He sat at the table thinking-O stolun arxasında düşünə-düşünə oturmuşdu.

Felisifətsözbirləşməsində yaxud cümlədə ismi təyin edirdi və sifət xəbərlə oxşar səciyyəli olur.Məsələn,the developed country- inkişafətmiş ölkə;the obtained results- alınmış nəticələr; Oxuyan şagird-a studying pupil,Oxuyan müğənni-a singing singer.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şarıq-Qarab, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006
5. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IX cild. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010
7. Mahmudova R. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliliyi. Bakı: Çarşıoğlu, 2010

Açar söz: adyektivləşmiş feillər, Feili sifət tərkibləri, şəkilçi, fərqləndirici xüsusiyyət.

Ключевые слова: прилагательные, глагольные прилагательные, суффиксы, отличительный признак.

Key words: adjectives, verbal adjectives, suffixes, distinctive feature.

Xülasə

Adyektivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.

Bu məqalə adyektivləşmiş feillər feli sifətlərin tərkib daxilində işlənməsi haqqındadır.Müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır.Feili sifəti sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur.Feili sifətlərdə həm fel həm də sifət xüsusiyyətləri vardır.Feili sifət nitqdə daha çox səciyyəlidir.Cümlədə bir qayda olaraq təyin kimi çıxış edir.Sifət feili sifətlər vasitəsilə fellə sıx bağlıdır.

Резюме

Формирование структуры прилагательных глаголов.

Эта статья посвящена развитию прилагательных глаголов и причастия в составе. В современном азербайджанском языке большая часть причастия выступает в качестве основного аспекта компонентов, и это более распространено, чем использование одного причастия. Одной из особенностей, которая отличает причастие от прилагательного, является то, что оно употребляется в сочетании с глаголом. В причастии есть как глагольные, так и прилагательные признаки. Причастие более характерно для речи. В предложении, как правило, выступает как Прилагательные тесно связаны с глаголами через причастия.

Summary

Structure formation of adjectival verbs.

This article is about the development of adjectival verbs and participle within the composition.In the modern Azerbaijan language most of the participle act as the main aspect of the components,and this is more common than the use alone of the participle.One of the features that distinguishes the participle from the adjective is that it is used in conjunction with the verb.In the participle have both verb and adjective features.The participle is more characteristic of speech.In the sentence,as a rule,acts as an attribute.Adjectives are closely related to verbs through participles.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova